

УДК: 376-056.264

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТВОРЧОЇ УЯВИ ДІТЕЙ З ГЛИБОКИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Олена ФЕДОРОВА, Бориспільський міський центр технічної творчості «Еврика», м. Бориспіль, Україна,
iralenafed@ukr.net

У статті представлено результати експериментального дослідження особливостей творчої уяви сліпих і слабозорих дітей молодшого шкільного віку. Запропоновано систему розвитку творчої уяви сліпих молодших школярів за допомогою вигадування чарівних казок. Визначено основні напрями роботи психолога та вихователів над розвитком творчої уяви. Представлено систему розвитку та корекції творчої уяви незрячих учнів. Здійснено кількісний і якісний аналіз результатів самостійного вигадування казок сліпими дітьми за даними формувального етапу дослідження. Подано методичні рекомендації для роботи з чарівними казками.
Ключові слова: уявлення, творча уява, глибокі порушення зору, корекція образів уяви, компенсація.

Елена ФЕДОРОВА, Бориспольский городской центр технического творчества «Еврика», г. Борисполь, Украина

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ТВОРЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ У ДЕТЕЙ С ГЛУБОКИМИ НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье представлены результаты экспериментального исследования особенностей творческого воображения слепых и слабовидящих детей младшего школьного возраста. Предложена система развития творческого воображения слепых младших школьников при помощи сочинения сказок. Определены основные направления работы психолога и воспитателей по развитию творческого воображения. Представлена система развития и коррекции творческого воображения незрячих учеников. Осуществлен количественный и качественный анализ результатов самостоятельного сочинения сказок слепыми детьми по результатам формирующего этапа исследования. Даны методические рекомендации для работы с волшебными сказками.
Ключевые слова: представления, творческое воображение, глубокие нарушения зрения, коррекция образов воображения, компенсация.

Olena FEDOROVA, Center of Technical Creative Works «Eureka», m. Boryspil, Ukraine

RESEARCH ON SPECIAL FEATURES OF CREATIVE IMAGINATION OF VISUALLY IMPAIRED CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

The article presents the methodology and results of the experimental research on peculiar features of creative imagination of blind children and possibilities for its development with the help of fairytales. The author considers importance of creative imagination for compensating insufficiency in sensual perception of the surrounding world by the visually impaired children of primary school age. By the means of imagination visually impaired children add to quantity and quality of the concepts they have developed, while the language structures their sensory experience. The article also contains description of the teaching system designed to promote development of creative imagination of blind children by the means of composing fairytales. The core element of the system is the complex of classes «Trip to the Land of Fairytales». The author also defines major directions for psychologist's work on development of creative imagination of blind children of primary school age. The qualitative and quantitative analysis of results of independent composing of fairytales by blind children at different stages of the experiment has also been presented in the article. Recommendations for psychologists and educators on how to use fairytales in their work are also included.
Keywords: concepts, creative imagination, blind children, correction of imagination images, compensation.

© Федорова О., 2014

Розвиток пізнавальної діяльності дитини при глибоких порушеннях зору, так само як і при збереженому зорі, базується на її чуттєвому та раціональному видах. Чуттєвий досвід забезпечують відчуття та сприймання, раціональний відбувається в розвитку мислення, пам'яті, уявлень, уяви, мовлення. Усі разом вони складають основу свідомості як своєрідної самостійної цілеспрямованої діяльності, за словами Б. Ф. Ломова [4].

Пізнавальна діяльність сліпих та слабозорих дітей, що виникає і розвивається на ушкодженій чуттєвій основі, завдяки процесам компенсації досягає високого рівня, проте залишаються певні якісні особливості у пізнавальних процесах. Зокрема, це простежується у розвитку уявлень та уяви, що показали дослідження М. І. Земцової [3], Н. Г. Морозової [5] та ін. Проведені ними дослідження виявили ряд закономірностей у залежності уяви незрячих осіб від обсягу та якості накопичених уявлень і життєвого досвіду. Так, уявлення, що закріплюються в образах пам'яті, поєднуються, перебудовуються в образи уяви. Відповідно, на розвиток уяви осіб з порушеннями зору, як творчої, так і відтворюючої, впливають особливості уявлень, сформованих на обмеженій сенсорній основі, а саме: фрагментарність, схематичність, низький рівень узагальнення і вербалізм (О. Г. Литвак, Є. П. Синьова [6], В. О. Феоктистова).

Незаперечним науковим фактом також є компенсуюча роль уяви у психічному розвитку дітей з порушеннями зору (Л. С. Виготський [1], О. Г. Литвак). Її образи дозволяють заповнити прогалини у чуттєвому пізнанні, слугують основою формування суджень. За умов зорової депривації образи об'єктів виникають та формуються завдяки відтворюючій уяві, спираючись на відчуття від збережених аналізаторів та словесні описи, навіть тоді, коли їх сприймання за допомогою зору є неможливим.

В ході нашого дослідження, присвяченого вивченню особливостей творчої уяви у сліпих дітей, було з'ясовано, що ця проблема залишається мало дослідженою. Майже відсутня інформація, присвячена особливостям функціонування емоційної, образної, словесно-логічної (концептуальної) уяви в умовах зорової депривації.

У нашому дослідженні ми ставили за мету вивчення особливостей формування творчої уяви дітей молодшого шкільного віку в процесі словесного фантазування, на прикладі вигадування казок.

Відповідно до поставленої мети були висунуті такі завдання: виділення критеріїв та визначення рівнів самостійного відтворення, доповнення і вигадування казки дітьми; визначення характерних особливостей творчої уяви дітей даної категорії та встановлення залежності цих особливостей від вади зору дитини; визначення напрямів корекції творчої уяви дітей молодшого шкільного віку за допомогою казки.

При розробці методики дослідження та аналізі отриманих результатів були враховані такі особливості психічної діяльності дітей з порушеннями зору, як зниження загальної та пізнавальної активності, обмеженість їх соціальних контактів і бідність життєвого досвіду, що негативним чином впливають на формування адекватних уявлень про оточуючий світ та відбивається на продуктах словесної творчості незрячих дітей.

Дослідження здійснювалося у школі-інтернаті № 5 імені Якова Батюка для сліпих (м. Київ) та КЗ «Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс імені В. Г. Короленка». До констатувального експерименту було залучено 58 слабозорих і 55 сліпих учнів 2 – 3 класів, до формувального експерименту – 31 сліпа дитина експериментальної групи (ЕГ) та 28 сліпих дітей контрольної групи (КГ).

З метою виявлення особливостей формування словесної творчої уяви дітей даної вікової категорії і встановлення специфічних рис розвитку уяви як психічної функ-

ції у незрячих до експерименту також було включено 52 дитини з нормальним зором (учні двох 2 класів середньої загальноосвітньої школи № 21 м. Києва).

Перш ніж перейти до безпосереднього дослідження особливостей уяви молодших школярів з порушеннями зору, були встановлені їх вподобання щодо жанрів казок. Переважна більшість дітей надали перевагу чарівним казкам і казкам про тварин (близько 80 %).

Констатувальний експеримент включав у себе три етапи. Для всіх трьох етапів були визначені єдині критерії прояву уяви відповідно до ступеня її активності – відтворення, доповнення, вигадкування. До кожного з критеріїв були визначені показники, за якими встановлювалися високий, достатній, середній і низький рівні прояву творчої словесної уяви.

Використовувались такі критерії: повнота та цілісність сюжету казки; повнота та відповідність обставин (казкового оточення) сюжету казки; *завершеність образу героя казки*.

На першому етапі за допомогою авторської методики «Казка, яку розповів казкар» досліджувався стан розвитку відтворюючої словесної уяви школярів, а саме рівень здатності сліпих та слабозорих учнів переказати прослухану ними казку, відтворивши її сюжет, обставини, у яких розгортаються події, та образи головних героїв.

Другий етап констатувального дослідження був спрямований на виявлення можливостей сліпих та слабозорих учнів за допомогою власної уяви доповнити невідому казку (методика «Допоможи казкарєві»).

Натомість для молодших школярів з нормальним зором характерним є приблизно рівний розподіл між високим і достатнім та середнім і низьким рівнями самостійного вигадкування казок за критеріями «вигадкування сюжету» і «вигадкування оточення». Ми пов'язуємо це з широким колом соціальних контактів дітей, досвідом міжособистісного спілкування та взаємодії у різних соціально-побутових ситуаціях.

Аналіз результатів проведеного дослідження показав, що розвиток творчої уяви у дітей з порушеннями зору опиняється у безпосередній залежності від процесів сприймання, стану пам'яті, мислення, мовленнєвого розвитку, які заповнюють дефіцит чуттєвого відображення. Водночас корекція та розширення кола уявлень дітей, їх конкретизація та узагальнення створюють досить міцну основу для розвитку уяви, що втілюється у їх творчій діяльності. Розвиток репродуктивної уяви сприятиме засвоєнню знань і культурного досвіду, що вже був створений та описаний іншими людьми, відтворенню образів нових речей на підставі їх усного опису.

Спираючись на здобуті знахідки, були окреслені напрямки роботи психолога з розвитку творчої словесної уяви дітей з порушеннями зору молодшого шкільного віку за допомогою казок:

- виховання інтересу до чарівних казок шляхом збагачення читацького досвіду дітей;
- ознайомлення із ідейно-естетичними, жанрово-композиційними та мовностилістичними особливостями казок;
- ознайомлення з героями різних казок;
- розвиток соціально-побутових навичок та навичок орієнтування в просторі з метою ознайомлення дітей з різними видами оточуючого середовища і притаманними їм елементами;
- розширення досвіду міжособистісного спілкування і кола соціальних контактів.

Наступним етапом роботи стала розробка та впровадження системи розвитку та корекції творчої уяви, побудованої за принципом наступності. Основні зусилля вихователя та психолога на цьому етапі були спрямовані на створення спільно з дити-

ною цілісного та завершеного образу, що є неможливим без розгляду його як у статичній, так і в динамічній, тобто, в процесі його діяння у сюжеті казки.

Робота вихователя та психолога здійснювалася за напрямками, які відповідали критеріям прояву творчої уяви, що були визначені ще під час констатувального експерименту.

При розробці експериментальної системи корекції і розвитку творчої словесної уяви дітей з порушеннями зору враховувався той факт, що в основі створення будь-якого мовного твору, в даному випадку вигадування казки, закладена переробка чуттєвих, наочних образів. Уявлення, які дитина отримує в процесі сприймання, поєднуються, комбінуються відповідним чином і оформлюються у мовленнєвій формі таким чином, щоб відобразити зміст створених дитиною образів. Саме тому велика увага була приділена збагаченню творчого досвіду учнів, накопиченню яскравих емоційних вражень, розвитку чуттєвої сфери.

Окрім того, результати констатувального експерименту дозволили виявити, що більшість сліпих дітей відчувають труднощі не стільки в сюжетно-композиційному і стилістичному оформленні власних казок, скільки у конструюванні обставин, наповненні їх відповідними предметними елементами, описі зовнішності героїв. Такі труднощі безпосередньо залежать від часу, глибини і характеру вади зору дитини.

На заняттях з позакласного читання, у творчих гуртках дітей знайомили з чарівними казками різних народів світу, авторськими казками.

Для створення умов підвищення творчої активності дітей психологом, вихователями і педагогами використовувалися різні форми роботи, а саме: ігри-драматизації, театралізовані вистави, екскурсії, гурткова робота тощо.

Особливу увагу було приділено мовній культурі психолога і педагогів, які займалися з дітьми.

На мал. 1 схематично представлено основний зміст експериментальної роботи з розвитку і корекції словесної уяви.

Як видно зі схеми, ключове місце в запропонованій експериментальній системі корекції і розвитку творчої уяви займає спеціально розроблений комплекс психологічних занять «Мандрівка до країни Сказандії», спрямованих на:

- ознайомлення з відомими народними і авторськими чарівними казками; формування уявлення про композиційні особливості казки;
- практичне ознайомлення з різними способами створення образів уяви;
- ознайомлення з поширеними казковими героями, формування уявлень про співвіднесеність зовнішності, характеру героя і ролі, яку він, або вона, виконує у казці;
- вигадування цілісного образу казкового героя – його імені, зовнішності та рис характеру;
- ознайомлення із різними видами оточуючого середовища, які зустрічаються в казках, і притаманними їм елементами; «конструювання» казкового оточення;
- вигадування казок за запропонованою сюжетно-композиційною моделлю: алгоритм розвитку дій, система опорних подій, пов'язаних між собою у послідовний ланцюг (заборона, порушення заборони, покарання-випробування або загадка-завдання, винагорода та інші);
- самостійне вигадування казок і застосування казкотерапії;
- виконання творчих завдань, дидактичних ігор тощо.

Очікувалося, що планомірне, систематичне проведення занять сприятиме розвитку та корекції словесної творчої уяви дітей з глибокими порушеннями зору шляхом формування у них ряду умінь та навичок, необхідних для прояву творчих нахилів, допоможуть дітям оволодіти прийомами побудови образів казкових персонажів та відповідного їм оточення.

Розроблені заняття приводять дитину у чарівний світ казки, створюють незвичну загадкову атмосферу, що спонукає учнів бути більш розкутими у висловленні своїх думок і вражень. Ігрова форма завдань дозволяє швидко і легко налагодити контакт з дітьми, налаштувати їх на спільну роботу.

Тифлопедагог-психолог забезпечує супровід і керівництво діяльністю дітей під час занять. Такий супровід є необхідним, оскільки передбачається проведення більше, ніж одного заняття (комплексу занять), для створення поступальності та неперервності сприймання дітьми навчально-методичного матеріалу рекомендується створити ситуацію входу, супроводу та виходу з казки, яка повторюватиметься протягом кожного заняття.

Протягом усього експериментального дослідження ми використовували ряд спеціально створених, авторських казок, а також ігри та загадки. На заняттях застосовувався спеціально підібраний наочний матеріал, що відповідає вимогам до наочних посібників для дітей з порушеннями зору.

Заняття, які поступово підводять дитину до самостійного створення власних образів уяви та складання казки, складають п'ять тематичних блоків.

Кожен блок може включати до десяти занять залежно від актуального рівня розвитку творчої словесної уяви дитини. Підгрупове заняття, розраховане на 4–5 дітей, тривало 25–30 хв.

Мал. 1. Система розвитку і корекції словесної творчої уяви дітей молодшого шкільного віку з порушеннями зору

Перший блок (заняття 1): Заняття, покликані ознайомити учнів зі специфічними жанровими особливостями казок, навчити дітей розрізняти казкові й неказкові сюжети.

Другий блок (заняття 2–4): Заняття, присвячені ознайомленню з різними казковими героями, їх зовнішністю та характером.

Третій блок (заняття 5–9): Присвячені структуруванню образу уяви. На заняттях розглядаються прийоми побудови образу (аглотинація, акцентування, аналогія, типізація, гіперболізація), якими учні могли б скористатися у подальшій роботі над казкою.

Четвертий блок (заняття 10–18): Заняття, покликані ознайомити учнів з різновидами казкового оточення; взаємозв'язком, що виникає між героєм казки та оточенням, у якому він діє.

П'ятий блок (заняття 19–20): Мають на меті навчити дитину вгадувати та розповідати казку, використовуючи запропоновану модель розвитку сюжету.

У «Мандрівці до країни Сказандії» використовуються чарівні казки, в яких присутні і позитивні, і негативні персонажі. Окрім казок, передбачених навчальною програмою, були використані авторські казки, спеціально створені для даного комплексу занять. Ці казки передбачають додаткову роботу з текстом, що дозволяє залучати учнів до самостійного вгадування окремих елементів казки: «Казка про зачароване королівство», «Казка про врятовані квіти», «Казка про лінивого хлопчика».

З метою досягнення найвищої ефективності запропонованого комплексу занять з розвитку та корекції творчої уяви нами було розроблено **методичні рекомендації для педагогів-психологів при роботі з чарівними казками:**

1. Педагогу-психологу необхідно завчасно ознайомитися з текстом казки, визначити головну ідею та виховний компонент.

2. Визначити слова, які потребують тлумачення для дітей з порушеннями зору.

3. Підготувати необхідні наочні матеріали для ілюстрування змісту казки, формування та корекції уявлень дітей з порушеннями зору.

4. Педагог-психолог повинен заздалегідь продумати творчі завдання за змістом казки.

5. Якщо педагог-психолог читає книжку вголос, а не програє з аудіо-носія, читання має бути емоційним, виразним, з поясненням незрозумілих слів, коментарем складних ситуацій та нечітко вмотивованих вчинків героїв.

6. Слід заохочувати різні види творчості дитини, пропонувати створити за сюжетом казок доступні дітям художні вироби.

7. Для оптимізації корекційної роботи рекомендовано записувати нестандартні відповіді дітей, спостерігати за емоційними реакціями та проявами дітей.

За результатами впровадженого експерименту здійснено кількісний і якісний аналіз отриманих даних (таблиця 1).

Таблиця 1

**Рівні самостійного вгадування казки
сліпими дітьми контрольної та експериментальної груп**

Критерії	Вгадування сюжету		Вгадування оточення		Вгадування образів персонажів					
					Вгадування імені		Вгадування зовнішності		Вгадування характеру	
	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)	ЕГ (%)	КГ (%)
Високий	19,4	7,1	16,2	3,6	45,2	28,5	19,4	7,1	22,5	7,1
Достатній	32,2	17,8	32,2	17,8	22,5	25,0	19,4	10,7	25,9	10,7
Середній	16,2	14,2	19,4	28,5	19,4	21,4	32,2	14,3	32,2	21,4
Низький	32,2	60,7	32,2	50,1	12,9	19,4	29	67,8	19,4	60,7

У таблиці 2 представлено порівняльні дані результатів констатувального та формувального експериментів.

Таблиця 2

Загальний рівень самостійного вигадування казок сліпими дітьми

Етапи дослідження Рівні	Загальний рівень розвитку творчої уяви (констатувальний експеримент)	Загальний рівень розвитку творчої уяви (формувальний експеримент)	
		КГ (%)	ЕГ (%)
Високий	4%	10,7%	24,5%
Достатній	5, 2%	16,4%	26, 4%
Середній	16%	19,9%	23,9 %
Низький	72,8%	51,7%	25,1%

Розглядаючи дані, представлені у таблицях, стають помітними позитивні зрушення в ЕГ сліпих дітей. Так, кількість сліпих дітей ЕГ, які досягли високого і достатнього рівнів розвитку за критерієм «вигадування сюжету» становила 51,6 % на противагу 24,9 % у КГ. За критерієм «вигадування оточення» – 48,4 %, порівняно з 21,4 % у КГ. Було досягнуто значного підвищення показників за критерієм «вигадування зовнішності» – 38,8 % проти 17,8 % КГ. Як бачимо, у КГ ці показники залишилися значно нижчими. Загалом, аналізуючи окремі критерії прояви творчої уяви сліпих, можемо говорити про зростання кількості учнів із високим і достатнім рівнями творчої уяви та значне зниження кількості дітей, у яких було діагностовано низький рівень розвитку творчої уяви.

При порівнянні загального рівня розвитку творчої уяви сліпих молодших школярів бачимо, що на етапі констатувального експерименту лише 4% учнів продемонстрували високий рівень сформованості творчої уяви, тоді як після застосування експериментальної системи кількість дітей з високим рівнем творчої уяви становив 24,5 %. На 21,2 % зросла кількість дітей з достатнім рівнем розвитку творчої уяви, і майже на 8 % кількість дітей з середнім рівнем уяви. Частка дітей з низьким рівнем творчої словесної уяви знизилась майже на 48 %.

Крім кількісних показників покращення, можна говорити і про якісні позитивні зрушення. Діти демонстрували розширення уявлень про різні казкові обставини і зовнішність героїв. Учні спиралися на досвід, здобутий під час проведених занять та екскурсій. Так, при вигадуванні казок діти повніше описували оточення, у якому розгорталися події. Вони демонстрували розширення уявлень про різні казкові обставини – кількість згадуваних ними атрибутів зросла з 2 – 3 до 5 – 6 найменувань. При описі хатини або будинку могли назвати і пояснити призначення більшої кількості побутових речей, зобразити інтер'єр палацу, розповісти про природу лісу. Так, Таня Р., яка при першій зустрічі сказала лише, що палаці гарні і великі, після відвідування занять описала палац у своїй казці наступним чином: «...і побачив він ошатний палац з білого каменю. До дверей вели великі сходи, їх охороняли скульптури левів. А над сходами був балкон, де сиділа принцеса і сумувала».

Описуючи зовнішність вигаданих героїв, сліпі діти також стали використовувати більшу кількість епітетів, краще співставляли риси зовнішності і характеру. Завдя-

ки використанню серії фігурок казкових героїв у їх історіях з'явилися такі елементи, як порівняння героїв, зіставлення їх, різні перевтілення. При цьому такі перевтілення не були запозиченими з інших казок.

Загалом, діти почали більше цікавитися казками як літературним жанром, виявляли бажання створити вистави за мотивами власних казок, розповідали батькам про заняття з психологом, активніше фантазували на інших заняттях.

Позитивні зрушення у показниках сформованості творчої словесної уяви молодших школярів з глибокими порушеннями зору свідчать про розвиток навичок словесного малювання образів та обставин казок, покращення орієнтування у різних соціально-побутових ситуаціях та взаємостосунках між різними особами, що підтверджує ефективність запропонованої методики.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л. С.* Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 96 с.
2. *Запорожец А. В.* Развитие воображения и деятельности / А. В. Запорожец // Вопросы психологии, 1996. – № 6. – С. 43–51.
3. *Земцова М. И.* Особенности познавательной деятельности слепых / М. И. Земцова // Психологическая наука в СССР – М. : Просвещение, 1960. – 327 с.
4. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов – М. : Наука, 1984. – 439 с.
5. *Морозова Н. Г.* Интересы и мечты слепых школьников младших и средних классов / Н. Г. Морозова // Специальная школа. – 1. – 1964. – С. 57–64.
6. *Синьова Е. П.* Особливості розвитку і виховання особистості при глибоких порушеннях зору [Текст] : монографія / Е. П. Синьова ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 441 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. *Vygotskiy L. S.* (1997). *Voobrazheniye i tvorchestvo v detskom vozraste* (Imagination and creativity in childhood). St. Petersburg, Soyuz (in Russian).
2. *Zaporozhets A. V.* (1996) *Razvitie voobrazheniya i deyatelnosti* (Development of imagination and activity). In *Voprosy psikhologii* (Psychology issues) (in Russian).
3. *Zemtsova M. I.* (1960). *Osobennosti poznatelnoy deyatelnosti slepikh* (Special features of the cognitive activity of the blind individuals). Moscow, Prosveshcheniye (in Russian).
4. *Lomov B. F.* (1984). *Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii* (Methodological and theoretical problems of psychology). Moscow, Nauka (in Russian).
5. *Morozova N. G.* (1964). *Interesy i mechty slepikh shkolnikov mladshikh i srednikh klassov* (Interests and dreams of blind pupils of primary and secondary classes). In *Spetsialnaya shkola* (Special School) (in Russian).
6. *Syniova Ye. P.* (2012). *Osoblyvosti rozvytku i vykhovannya osobystosti pry glybokykh porushennyakh zoru* (Special features in personality development and upbringing under profound visual impairment). Monograph. Kyiv, Vydavnytstvo NPU imeni M.P. Dragomanova (In Ukrainian).